

Hlubinková, Zuzana

Tvoření desubstantivních, deverbálních a denumerálních adverbíí ve východomoravských nářečích

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2002, vol. 51, iss. A50, pp. [111]-118

ISBN 80-210-2819-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100899>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZUZANA HLUBINKOVÁ

TVOŘENÍ DESUBSTANTIVNÍCH, DEVERBÁLNÍCH A DENUMERÁLNÍCH ADVERBIÍ VE VÝCHODOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍCH

V našem příspěvku probíráme adverbia podle základu, od něhož se odvozují, a to příslovce utvořená ze substantiv, sloves a zájmen. Už výzkumy pro Český jazykový atlas před 40 lety ukázaly, že právě adverbia představují slovní druh bohatě územně se členící. O to víc udivuje, že v slovtvorném svazku Atlasu slovenského jazyka III (1978, s. 19) nejsou adverbia vůbec uvedena, neboť (jak se píše v úvodu) tento slovní druh byl v dotazníku pro výzkum nářeční slovtvorby zastoupen jen skromně.

Využíváme nářečního materiálu získaného před 15 lety ve třinácti obcích východomoravské oblasti (Prostřední Bečva – na přiložených mapách pod zkratkou PrB, Juřinka – Juř, Lhota u Kelče – LhKč, Halenkov – Hal, Trnava – Trn, Študlov – Štu, Lhota – Lh, Bohuslavice nad Vlárí – BhVl, Popovice – Pop, Vřesovice – Vřes, Vnorovy – Vnor, Kobylí – Kob, Mikulčice – Mik). Nezahrnuli jsme obce z kopaničářských nářečí (tzn. úzký pruh severovýchodně a východně od Strážnice), neboť jde o novou kolonizaci ze Slovenska. Pro lepší orientaci jsou na přiložených mapách zakreslena i některá města. Jsou pod následujícími zkratkami v obdélnících: Bř – Břeclav, Hr – Hranice, Kr – Kroměříž, Ky – Kyjov, UH – Uherské Hradiště, VeM – Veselí nad Moravou, VK – Valašské Klobouky, VM – Valašské Meziříčí, Vs – Vsetín, Zl – Zlín.

Desubstantivní adverbia vyjadřují okolnost danou nějakým vztahem k substanti vyjádřené podstatným jménem. Ve východomoravských dialektech se tvoří především adverbializací. V našem materiálu jsou doloženy zejména formace, které vznikly adverbializací předložkových pádů substantiv. Uplatněný způsob prefixálně-konverzní spočívá v tom, že se původní předložka mění v prefix a útvar si ponechává původní zakončení předložkového pádu. Mezi frekventované předpony patří *do-*, *z-* a *od-*. Tvoří se jimi především adverbia místa a času:

do-+-u (2. pád): *dopřetku* (při uvádění nářečního materiálu v podstatě dodržujeme zásady dialektologického přepisu), *dopředu*, *navrchu*, *dospotku*, *dozatku*, *dozadu* (adv. místa)

do-+-a (2. pád): *dopotedňa*, *dodneška* (adv. času)

do-+-y (2. pád): *dohromady* (adv. způsobu)

z(e)-+-u (2. pád): *zvrchu, zespotku, zespodu, zezatku, zezadu* (adv. místa)

z-+-a (2. pád): *zdoťa* (adv. místa), *zjara* (adv. času)

od-+-u (2. pád): *odzadu, otspotku, otspodu* (adv. místa)

od-+-a (2. pád): *otpotedňa* (adv. času)

Příslovce s významem místa (ostatní významy máme doloženy ojediněle) se odvozuji následujícími formanty:

na-+-u (6. pád): *nazatku, nazadu, navrchu, navršku, napřetku, napředu, naspotku, naspodu* (adv. místa)

na-+-o (4. pád): *navrch, nazadek, napředek, naokoło* (adv. místa), *narok* (adv. času), *naráz* (adv. způsobu)

Další předložkové vazby jsou zastoupeny jen sporadickými nářečními doklady:

po-+-u (6. pád): *pozutruľpozitruľpozitru, pozitřkuľpozitřekuľpozitřku, pozejtřku, pozajtřeřku* (adv. času)

v-+-u (6. pád): *vzadu, vzatku* (adv. místa)

před-+-em (7. pád): *předvečerem* (adv. času)

k-+-u (3. pád): *gvečeru* (adv. času)

k-+-i (3. pád): *gvúli* (adv. způsobu)

o-+-o (4. pád): *około* (adv. místa)

Méně častěji bylo při tvoření desubstantivních adverbii ve východomoravských dialektech využito adverbializace prostých substantivních pádů. U následujících příslovci se uplatňuje konverze, jejímž projevem je ustrnutí pádové formy a změna slovního druhu.

1. a 4. pád: *večérľvečer, ráno* (adv. času), *máto, mnoho, trochu* (adv. způsobu a míry)

3. a 6. pád: *venku, hore* (adv. místa)

7. pád: *koťem* (adv. místa), *rázem, honem* (adv. způsobu)

Staré způsoby tvoření jsou spíše ojedinělé. Reprezentují je adverbia s významem času a místa: *dnes, zitralzítřa, zajtralzejtra, fčéráľfčéráľfčéráľfčera; doma, dómlđom, dómulđomulđomu, dúle, dótúľdótúľdótúľdótu*.

V nářečních monografiích zaměřených na východní Moravu byla zaznamenána i další adverbia, která náš výzkum nezachytil. K nim patří formace *zdoli* (Chloupek, 1952, s. 102), *navečerku, zvečera'* (Svěrák, 1957, s. 108), *zavčasu, do stáříu* (Svěrák, 1966, s. 94), *dokule, vnohy, skoky, stářou* (Králík, 1984, s. 62–63).

Rada formantů, jimiž jsou deverbální adverbia utvořena, vykazuje též zeměpisné diference. Graficky zachycujeme jen některé, a to na mapě č. 1 *dole*, č. 2 *kvečeru* a č. 3 *około*. Vztah jednotlivých níže popisovaných derivátů ke spisovnému jazyku vyjadřujeme konfrontací se Slovníkem spisovného jazyka českého (dále jen SSSJČ). Uvádíme též příslušné stylové charakteristiky, a to nář. = nářeční, řidč. = řidčeji a zast. = zastaralý (výraz).

Na mapě č. 1 jsou adverbia místa *dole* (na otázku kde?) a *dolíu* (na otázku kam?). Adverbia odpovídající na otázky kde? a kam? se ve východomoravských dialektech neliší. Na severu a východě Valašska (též v BhVI) bylo zapsáno adverbium *doľu* (v nejsevernějších částech Valašska a na Vsetínsku v hláskových obměnách *dótúľ/dótúľ/dótu*). Na zbyvajícím území se užívá *dúle*. Jinak je tomu pouze

okolí Veselí nad Moravou, kde se na otázku kde? užívá příslovce *dúle* (SSJČ *dole* na otázku kde?) a na otázku kam? podoby *dotú* (SSJČ *dolů* na otázku kam?).

Mapa č. 2 je věnována adverbium času *kvečeru*. Příklad příslovce *gvečeru* (SSJČ *kvečeru*) se vyskytuje na celém území kromě Kob. Pro střední části východní Moravy je charakteristická odvozenina *předvečerem* (SSJČ řidč.). Zbývající oblasti na jihu mají i formaci *navečér* (SSJČ *navečer*). Dolská nářečí se vyznačují obměnou *navečír* (SSJČ zast. a nář.).

Mapa č. 3 je zaměřena na adverbium místa *okolo*. Příklad příslovce *okoto* (SSJČ *okoto*) je doloženo z celé východní Moravy s výjimkou Meziříčska a východního okraje. Formace *naokoto* se vyskytuje na většině Valašska a na severovýchodním Slovácku (BhVI). Na Kyjovsku, Uherskohradištsku, v okolí Veselí nad Moravou a na Vsetínsku se užívá adverbium *kotem* (SSJČ *kolem*), které bývá často v dubletě s *okoto*.

Územní diference provázející tvoření dvou desubstantivních adverbii zobrazuje i Český jazykový atlas (II. díl – shora, s. 338-340, mapa č. 150). Toto dílo na rozdíl od našich map zahrnuje celé území českého jazyka a zpracovává nářeční materiál starší, zhruba ze 60. a z počátku 70. let 20. století.

Z toho, co bylo výše uvedeno, plyne, že desubstantivní adverbium nevykazují žádné zvláštní slootovorné typy typické pro východomoravské dialekty, jak tomu bylo při tvoření adjektivních adverbii (srov. Hlubinková, 2001, s. 199-201). Nářeční slootovorné formanty lze však najít u následující skupiny příslovci utvořených ze sloves.

Deverbální adverbium vyjadřují okolnost, která je ve větě průvodním jevem. V dialektech východomoravských se tato nepočetná skupina tvoří sufixací, způsobem prefixálně-konverzním nebo konverzí. Níže uvedené formace mají význam způsobový.

Sufix *-ky* vyčleňujeme u formace *mlčky*, slootovornou variantu *-ačky* u útvarů *ležačky*, *klečáčky*/*klekačky*, *seďačky* a *stojáčky* (od nich jsou prefixem *po-* odvozena adverbium *poseďačky*, *poležačky* a *postojáčky*, byla zapsána pouze v obci Mík). Příklad příslovce *ležaci*, *klečaci* *seďaci* a *stojaci* jsou utvořena sufikem *-ci*. A. Vašek (1967, s. 37–38, 63, 117–118) uvádí, že přechodník přítomný (ustrnulý) se zakončením na *-a(ja)cy* se vyskytuje kromě Valašska (zejména u staré generace) pouze v lexikalizovaných zbytcích na Kelečsku. Náleží k ustupujícím příznakovým jevům valašské mluvy. Podle autora přechodník na *-acy* není jen ustrnulým původním tvarem feminina. Zde šlo spíše o důsledné zobecnění podoby mužské (která se tu zčásti zachovala beze změny, např. *kl'eča*), ke které se v oné době postupně adjektivizace a adverbializace přechodníků mechanicky připojilo koncové *-ci* (valašsky *-cy*) podle tvarů (všech) feminin.

Následující adverbium vznikla adverbializací. Ta se děje konverzí. Zde je jen několik ustrnulých forem utvořených z přechodníků, a to *kleča*, *seďa*, *stojá* a *leža*. E. Dvořák (1970, s. 98), píše, že v moravských dialektech se zpravidla jako jediný zachoval původní tvar maskulina sg. zakončený na *-a*. To potvrzuje též mapa přechodníku *stojá* s příkomentovanými položkami *sedě*, *kleče* (č. 424), která je zařazena do čtvrtého dílu Českého jazykového atlasu (v tisku).

Prefixálně-konverzní způsob se uplatnil u formací *fkleča*, *fseda*, *vestoja* a *vleža*. Vyčleňujem u nich formanty $v(e)-+0$. Do této skupiny patří i absolutní přechodník *ch'a nechťal/chca nechca*. Ve středomoravských nářečích byla zaznamenána rovněž podoba *chcē nechcē* (Fic, 1984, s. 175).

Formanty *-ačky*, *-a*, *-ci* a $v(e)-+0$ se územně diferencují. Na mapě č. 4 znázorňujeme adverbium způsobu *vkleče*: Téměř celouzemní výskyt adverbia *kleča* (*kleče* SSJČ) doplňuje na severním a východním Valašsku většinou nedubletní odvozenina *klečaci*. Pro Slovácko bez severních částí, Kloboucko a Meziříčsko je charakteristická formace *klečačky* (na jihu Slovácka a v dolských nářečích v obměně *klekačky*). Příslovce *fkleča* (SSJČ *vkleče*) bylo zaznamenáno pouze v okolí Veselí nad Moravou a na Kelečsku.

D e n u m e r á l n í a d v e r b i a představují v naší studii skupinu nejméně početnou. Při jejich tvoření jde o vyjádření okolnosti, která je vzhledem k číslovkovému charakteru základu vyjádřením míry. Vznikají sufixací, způsobem prefixálně-sufixálním nebo konverzí.

Pouze třemi útvary se dokládá přípona *-krát/krát* (adverbium času *jedenkrát/jedenkrát* ‚jednou, kdysi‘ – od číslovky základní, adverbia způsobu *mockrát/mockrát*, *mnohokrát/mnohokrát* – od číslovek neurčitých). Další útvary jsou ojedinělé. K nim patří adverbium způsobu *dvojmo* (příponou *-mo* od číslovky druhové), adverbium času *jednúc* ‚jednou, kdysi‘ (sufixem *-úc* od číslovky základní) příslovce času *prv* ‚dříve‘ (od číslovky řadové) bylo využito postupu konverzního.

Další formace vznikly adverbializací, a to konverzí, nebo častěji způsobem prefixálně-konverzním. Při konverzi dochází k ustrnutí prostých pádů číslovek: *jednú* ‚jednou, kdysi‘ (od číslovky základní) a *prvéj/prvej* ‚dříve‘ (od číslovky řadové). Oba útvary mají význam časový. U formací odvozených způsobem prefixálně-konverzním se předložka mění v prefix a základová číslovka si ponechává původní zakončení předložkového pádu. U adverbii času *poprvé/poprvní* a *potřetí* (od číslovek řadových) vyčleňujeme formanty *po-+0*.

K. Fic (1984, s. 175) ve své práci o slootovorbě hanáckých dialektů uvádí ještě adverbia *mnohde* (sufix *-de*) a *prvne*. Ta náš nářeční výzkum nezachytil.

Na mapě č. 5 graficky znázorňujeme adverbium času *jednou*. Výraz *jedenkrát* je rozšířen na severovýchodním Slovácku a na celém Valašsku kromě středních částí. Varianta *jedenkrát* (SSJČ) byla zapsána pouze v okolí Veselí nad Moravou. Na Kelečsku, na Valašsku a na severovýchodě Slovácka se objevuje formace *jednúc* (často v dubletě s útvarem *jedenkrát*). V dolských nářečích a na přilehlém západním Slovácku (ojediněle též na Kelečsku) se vyskytuje odvozenina *jednú* (SSJČ *jednou*).

Na Valašsku se objevuje adverbium *raz* (SSJČ nář.). Z Meziříčska a Uherkohradištska je doloženo též v podobě *ráz* (SSJČ nář.).

Tvoření deverbálních a denumerálních adverbii ve východomoravských dialektech vykazuje větší počet způsobů vyjádření a též větší hláskovou variabilitu než v jazyce spisovném. Zároveň nelze popřít vliv spisovného jazyka na dialekty.

O problematice slovního druhu adverbíí bude v Českém jazykovém atlase souhrnně pojednáno v rámci připravovaného pátého dílu zaměřeného na hláskoslovní českých dialektů. Tento příspěvek vznikl za podpory grantu GA ČR č. 405/98/0211 *Hláskoslovný systém českých nářečí*.

LITERATURA

- Atlas slovenského jazyka III, *Tvorenie slov*. Bratislava: Veda, 1978.
 BĚLIČ, J. *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN, 1972.
 Český jazykový atlas I. Praha: Academia, 1992.
 Český jazykový atlas II. Praha: Academia, 1997.
 Český jazykový atlas IV (v tisku).
 DVORÁK, E. *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha: 1970.
 FIC, K. *Tvoření slov v hanáckých nářečích*. Rkp. disertační práce, Brno 1984.
 HLUBINKOVÁ, Z. *Tvoření deadjektivních adverbíí ve východomoravských dialektech*. *Naše řeč*, 2001, roč. 84, č. 4, s. 199–201.
 CHLOUPEK, J. *Nářečí na Uherskobrodsku*. Rkp. diplomové práce, Brno 1952.
 KRÁLÍK, S. *Nářečí na Kelečsku*. Praha: Academia, 1984.
Mluvnice češtiny I – Tvoření slov. Praha: Academia, 1986.
Slovník spisovného jazyka českého I, II. Praha: Academia, 1960, 1964.
 SVERÁK, F. *Karlovícké nářečí*. Praha: SPN, 1957.
 VAŠEK, A. *Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace na Moravě*. Praha: Academia, 1967.

FORMATION OF ADVERBS DERIVED FROM NOUNS, VERBS AND NUMERALS

Adverbs derived from nouns do not show any special way of formation characteristic to the East Moravian dialects, however, they show numerous territorial differences. They are presented on the following maps: No 1 *dole* 'down-below' (*dótl/dotúl/dótu/dotu, dúle*), 2 *kvečeru* 'towards the evening' (*gvečeru, předvečere, navečér/navečír*), 3 *okolo* 'around' (*kotem, okolo* and the dialectal *naokolo*).

Within the adverbs derived from verbs, next to the dialectal types ending in *-ačky* (e.g. *klečáč-ky/klekačky*) and *-ci* (e.g. *klečaci*) also adverbialized transgressives of the type *kleča* or *fkleča* can be found. Their territorial distribution can be seen on the map No 4 *vkleče* 'kneeling'.

Map No 5 shows the adverb *jednou* 'once', derived from a numeral, and its derivatives *jedekrát/jedenkrát, jednú* and the dialectal *jednúc*.

Zuzana Hlubinková
 Ústav pro jazyk český AV ČR
 Veveří 97
 602 00 Brno
 hlubin@iach.cz

